

ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΙΚΗ

ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΠΟΙΚΙΛΗΣ ΔΥΝΑΜΙΣ
ΕΝΙ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ.

ΕΝ ΣΧΕΣΕΙ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΟΙΚΙΛΗΝ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ.

Ἡ ἐποχὴ ἐν ᾗ ζῶμεν, εἶναι ἐποχὴ μεγάλης καὶ ἰδιαιτέρας προσηχτικῆς ἀξίας· ἴσως ἐν ὅλῃ τῇ ἱστορίᾳ τοῦ κόσμου ἀδυνατοῦμεν νὰ εὕρωμεν ἐποχὴν τοιαύτην ὅποια παρίσταται ἡ ἡμετέρα. Ἀφ' ἑνὸς ἐναθρο- νόμεθα καὶ ἐγκαυχώμεθα ἐπὶ τῇ ἐποχῇ ταύτῃ ὡς ἐποχῇ τῆς τέχνης καὶ ἐπιστήμης, ὡς ἐποχῇ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν φιланθρωπικῶν ἰδεῶν, ὡς ἐποχῇ τέλους παντοίων ἀνακαλύψεων καὶ ποικίλων τεραστίων ἔργων, εἰς ἃ ἠδυνήθη νὰ καταστήσῃ τὸ εἰς αὐτὰ ἀναπτυσσόμενον πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου· ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου καὶ ὑπ' ἑτέραν ἔποψιν ἐρευνῶντες τὴν ἐποχὴν ταύτην δὲν δυνάμεθα ἢ νὰ λυπηθῶμεν ἐπ' αὐτῇ ὡς ἐποχῇ τῆς ὕλης. Οὐδένα προσεκτικὸν παρατηρητὴν διαφεύγει ὅτι τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἡμῶν εἶναι κυρίως ὕλιστικόν, ὅτι αἱ προσπάθειαι ἡμῶν διευθύνονται εἰς ἐξωτερικὰ ὕλικα συμπέροντα, ὅτι ἡ ἱερά τῆς θρησκείας φλόξ δὲν ἐσβέσθη μὲν πάντως, περιορίσθη ὅμως εἰς ὀλίγας ἀνθρωπίνας καρδίας, ὅτι τὸ πῦρ τῆς ἱερᾶς ταύτης λυχνίας δὲν καίει ὅπως πρότερον ἐπὶ τοῦ καθολικοῦ βωμοῦ τῆς κοινωνίας, ἀλλ' ἐν τισιν ἐστίαις πενιχρῶν καλυβῶν, ὅτι ἡ θρησκεία δὲν εἶναι ὅπως ἐν προηγουμέναις ἑκατονταετηρίσιν ἡ ζωτικὴ καὶ κινήτικὴ δύναμις τοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου, καὶ ὅτι τέλος πανταχοῦ σχεδὸν ἐκτὸς τῆς πρὸς τὴν θρησκευτικὴν παρατηρουμένης ψυχρότητος καὶ ἀδιαφορίας ἐπικρατεῖ καὶ τάσις τις τοῦ πολεμεῖν αὐτὴν καὶ ἄρδην καταστρέφειν.

Οὐδόλως περίεργον εἶναι τὸ φαινόμενον, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει ἡ ἡμετέρα ἐποχὴ, ὅτι δηλαδὴ ἐν μέσῳ τούτων διαφόρων ζητημάτων τῆς ἡμέρας πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ βιομηχανικῶν, γαύρως καὶ ζωηρῶς ἐξέχει τὸ θρησκευτικὸν ζήτημα, ἡ θρησκευτικὴ αὕτη κίνησις, ἥτις ἐσχάτως ἰδίᾳ ἐφείλκυσε τὴν προσηχτὴν πολλῶν καὶ προσκάλεσε γενικὴν τῶν πνευμάτων κίνησιν. Ἡ θρησκευτικὴ αὕτη κίνησις, καίτοι ἐν τῇ σημερινῇ αὐτῆς μορφῇ θεωρουμένη προῆλθε κυρίως ἐν Ἀγγλίᾳ κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα καὶ ἐκεῖθεν διὰ τῶν ἀστέων καὶ εἰρῶνων συγγραφέων τῆς Γαλλίας ἐν τῇ προηγουμένῃ ἑκατονταετηρίδι ἐπεξετάθη εἰς εὐρυτέρους τῆς κοινωνίας κύκλους, μετοχστευθεῖσα δὲ ἐν Γερμανίᾳ καὶ ἐκεῖ ἀυστηματοποιηθεῖσα ἐφηπλώθη ἐφ' ἀπάτης σχεδὸν τῆς Εὐρώπης καὶ ἁλλαχοῦ, δὲν εἶναι κυρίως τὸ κοινὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἐκκλησίας· ἡ τοιαύτη πολεμικὴ θρησκευτικὴ κίνησις εἶναι τοσοῦτον ἄρχαία ὅσον καὶ αὐτὸς ὁ χριστιανισμὸς ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τῆς σήμερον

ἡ ἱστορία αὐτοῦ εἶναι ἱστορία ἀγῶνος καὶ πάλης· ἀλλ' ἰδίως ἡ ἡμετέρα ἐποχὴ δύναται νὰ θεωρηθῇ δικαίως ὡς ἐποχὴ πολέμου φρικτοῦ κατὰ τῆς ἀγίας ἡμῶν θρησκείας, διὸ καὶ ἐντεῦθεν ὁ χαρακτήρ τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης εἶναι σήμερον κυρίως ἀπολογητικός. Κατὰ τοσοῦτο μάλιστα δηκτικώτερον παρίσταται τὸ φαινόμενον τοῦτο ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐποχῇ τῇ φιλούσῃ τὰς ἀντιθέσεις, καθόσον οὐ μόνον κατέστη γενικὸν καὶ ἐτυπτηματοπικήθη, ἀλλὰ καὶ καθόσον ἄνδρες ἐπὶ ἐπιστήμῃ καὶ γνώσει ἁλλῶς διακρινόμενοι τίθενται ἐν πολεμικῇ ἢ ἀπλῶς ψυχρᾷ καὶ ἀδιαφόρῳ θέσει πρὸς τὸν χριστιανισμόν. Οἱ τοιοῦτοι συνήθως θεωροῦσιν αὐτὸν ὡς ἀντικείμενον τῆς παρατηρήσεως τοῦ κοινοῦ ὄχλου, ὅστις ἀδυνατεῖ νὰ ἐξυψωθῇ εἰς τὸ φῶς τῆς τέχνης καὶ ἐπιστήμης, ἢ ὡς θρησκευτικὴν ὑπηρετήσασαν μὲν ἄλλοτε τὴν ἀνθρωπότητα, τανῦν ὅμως λίαν ἀσθενῆ ὑπάρχουσαν διὰ τὸ ὠριμάσαι τῶν ἀνθρώπων τὸ γένος καὶ λίαν πτωχὴν ὅπως ἱκανοποιήσῃ τὰς ὑψηλὰς αὐτοῦ ἀνάγκας καὶ κατευλίσῃ τὴν πρὸς τὴν ἀλήθειαν τάσιν αὐτοῦ. Τινὲς μάλιστα ἐπὶ τοσοῦτο προχωροῦσιν εἰς τὰς κρίσεις αὐτῶν, ὥστε καταβιάζουσι τὸν χριστιανισμόν ἐκ τῆς ὑψηλῆς αὐτοῦ περιωπῆς καὶ τάττουσιν ἐν τῇ τάξει τῶν συνήθων περιπετειῶν καὶ συμβεβηκότων τοῦ κόσμου· λέγουσι περὶ αὐτοῦ ὅτι εἶναι μόνον θρησκεία ἱστορικὴ, γενηθεῖσα ὑπὸ ὠρισμένας τοπικὰς καὶ χρονικὰς συνθήκας, ὅτι ἐν ταῖς παρούσαις περιστάσεσι τοῦ νῦν ἀνεπτυγμένου κόσμου δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐπὶ μακρὸν καὶ ὅτι τέλος, καθὼς πάντα θρησκεία διὰ τὸν ἀνεπτυγμένον ἄνθρωπον εἶναι μωρία, οὕτω καὶ ὁ χριστιανισμὸς εἶναι μία ἀσθενεία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἀνυψωθείς ὡς ἐκ τῶν περιστάσεων εἰς θρησκευτικὴν ὑπερφυσικὴν καὶ ἀποκεκαλυμμένην. Πρὸς τὴν τάσιν ταύτην τῶν ἀνθρώπων ὑπάρχει καὶ ἑτέρα ἀναγνωρίζουσα μὲν τὴν ἀνάγκην τῆς εὐσεβείας, ὡς τὴν μόνην ὁμῶς ἀληθῆ καὶ τελείαν θρησκευτικὴν θεωροῦσα τὴν λεγομένην θρησκευτικὴν τῆς καρδίας. Οἱ τοιοῦτοι διατείνονται ὅτι ἡ μόνη ἀληθὴς καὶ τὸν ἄνθρωπον σώζουσα θρησκεία δὲν εὐρίσκειται ἐδῶ ἢ ἐκεῖ ἐν τινὶ ὠρισμένῃ καὶ ἀντικειμενικῇ θρησκείᾳ, ἀλλὰ ζῇ ἐγκεκρυμμένη ἐν τοῖς ἔσω ἡμῶν, τρέφεται δὲ καὶ καλλιεργεῖται διὰ τῶν εὐσεβῶν ἐντυπώσεων καὶ αἰσθημάτων τῆς καρδίας· ἐν τούτῳ μόνον ὑπάρχει κατ' αὐτούς τι θεῖον, πᾶν δὲ τὸ λοιπὸν εἶναι ἐφεύρημα ἀνθρώπινον· ἐντεῦθεν οἱ τοιοῦτοι εἶδους ἄνθρωποι παραδέχονται τινὰς ἰδέας κοινὰς πάσαις ταῖς θρησκείαις, ἐπομένως καὶ πολλὰς χριστιανικὰς ἐφόσον αὗται συμβιβάζονται πρὸς τὰς λοιπὰς αὐτῶν γνώσεις· ἄλλως, ἀπορρίπτουσιν αὐτὰς ὡς συντελούσας μᾶλλον εἰς τὴν κατὰ τὴν φύσιν ἢ τὴν σωτηρίαν τῆς ἀνθρωπότητος.

Τοιαῦτα καὶ πολλὰ ἕτερα προβάλλουσι πολλοὶ κατὰ τῆς θεϊότητος τοῦ χριστιανισμοῦ, παντὶ τρόπῳ προσπαθοῦντες νὰ ἀμαυρώσωσι τὴν οὐρανίαν αὐτοῦ λάμψιν καὶ πραστήσωσιν ὡς γεγονὸς ἀνθρώπινον, ἐπομένως στερούμενον ὑψηλοτέρου κύρους. Ἀπαντα τὰ διάφορα συστήματα, τὰ ὅποια διαφόρως ἐμορφώθησαν, ἔπασαι αὗται αἱ προσβολαί, τῶν ὁποίων ἀντικείμενον εἶναι ὁ χριστιανισμὸς, ὅσον διαφοροὶ καὶ ἂν ὦσι κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ τὸ μέτρον αὐτῶν, ἐξ ἐνὸς ὁρμῶνται σημείου καὶ εἰς ἓν τέρμα καταλήγουσι, τὴν ἀνατροπὴν τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Guizot¹. Διὰ τοῦτο ἀνωτέρω ἐλέγομεν ὅτι ἡ ἐποχὴ ἡμῶν ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην εἶναι περιπεπλεγμένη ἐν τῷ θρησκευτικῷ ζητήματι, ὅτι εἶναι ἐποχὴ ἀγῶνος καὶ πάλης καὶ μάλιστα περὶ τῶν ὧν. Ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ βλέπομεν πολεμουμένους αὐτὰς τὰς θεοτεύκτους τοῦ χριστιανισμοῦ βάσεις, τὸ δόγμα καὶ τὸ ἦθος· δὲν ἠρκέσθησαν οἱ ἐναντίοι νὰ πολεμήσωσι τὴν ἱστορικότητα καὶ θεότητα τοῦ ἱδρυτοῦ αὐτοῦ τὴν ἱστορικότητα καὶ πραγματικότητα τοῦ λοιποῦ αὐτῆς βίου, ἀλλ' ἠθέλησαν νὰ προσβάλωσι καὶ αὐτὴν τὴν ἠθικὴν τοῦ Εὐαγγελίου, τὴν ὁποίαν αἰῶνες ἐσεβάσθησαν καὶ ὡς ὑπεράνθρωπον ἀνεγνώρισαν. Ἐν τοιαύτῃ ἐποχῇ, οἷαν ἀνωτέρω ἐχαρακτηρίσαμεν, ἐν τοιαύτῃ θρησκευτικῇ κινήσει, καίτοι αὕτη οὐχὶ τοσοῦτον ζωηρῶς ἐν τῇ ἡμετέρᾳ κοινωνίᾳ παρίσταται, οὐκ ἄπο σκοποῦ θεωροῦμεν ὡς ἀντικείμενον τῆς παρούσης μελέτης νὰ λάβωμεν τὴν ἀνακαινιστικὴν τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς δύναμιν ἐπὶ τοῦ κόσμου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἠθικὴν τῶν ἀρχαίων, ὅθεν πιστεύομεν σαφῶς καταδειχθήσεται τότε ἅ τοπον καὶ σφαλερὸν τῶν κατὰ τῆς ἠθικῆς τοῦ Εὐαγγελίου λεγομένων, καθὼς καὶ τὸ ἐξαίσιον καὶ ὑπερέχον αὐτῆς.

Συνήθως, οἱ κατὰ τῆς ἠθικῆς τοῦ Εὐαγγελίου ἐνιστάμενοι προβάλλουσι τοιαύτας ἐνστάσεις, οἷας συχνάκις δύναται τις νὰ ἀκούσῃ ἐν τῷ καθημερινῷ βίῳ. Ἐὰν, λέγουσιν, ὁ ἠθικὸς χαρακτήρ τῶν χριστιανῶν ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς μέτρον καὶ κανὼν τῆς ἀληθείας καὶ θεϊότητος τοῦ χριστιανισμοῦ, τότε περὶ τοῦ τελευταίου πολὺ ἔπρεπε νὰ ἀμφισβητούμεν· μὴ γὰρ αἱ σελίδες τῆς χριστιανικῆς ἱστορίας δὲν ἐκκληιδώθησαν ὑπὸ αἵματος καὶ δὲν ἐχαρακτηρίσθησαν ὑπὸ διαφόρων βδελυγμάτων ἡδουπαθείας καὶ ὁμότητος καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν ἀφυσίκων ἐγκλημάτων! Πολλάκις οἱ τοιοῦτοι τὰς ἐθνικὰς κακίας παραβάλλουσι πρὸς τὰς ἡδουπαθείας καὶ ἀσωτείας τῶν χριστιανῶν, τὴν ἐθνικὴν Ρώμην ἀντιπαραβάλλουσι πρὸς τὴν χριστιανικὴν, ἢ τὸ διεφθαρμένον Βυζάντιον

τιαν καὶ τὴν αὐτὴν Λουδοβίκου ΙΔ', ἀπέναντι τῆς πολεμικῆς σκληρότητος καὶ ὁμότητος τῆς ἀρχαιότητος παριστῶσι τὰ βδελύγματα τῶν Ἰσπανῶν ἐν Περσῷ καὶ Μεξικῷ, τὰ αἵσχη τοῦ Τριακονταετοῦς πολέμου, τὰ ἀνόσια κατορθώματα τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, καὶ ἐν γένει ἐν τῇ χριστιανικῇ κοινωνίᾳ ἐν ἐκτάσει εὐρίσκουσι τὰς κακίας τῶν ἐθνικῶν. Παρατηροῦσι μάλιστα στατιστικῶς ὅτι ἐν τῇ χριστιανικῇ Ἀγγλίᾳ διαπράττονται κατ' ἔτος πλείονα ἐγκλήματα ἢ ἐν ταῖς ἐθνικαῖς Ἰνδίας καὶ ὅτι οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς κατ' οὐδὲν διαφέρουσι τῶν μὴ χριστιανῶν. Τέλος δὲ πρὸς τὰς λαμπρὰς καὶ φωτεινὰς σελίδας τῆς χριστιανικῆς ἱστορίας ἀντιπαραθέτουσι τοὺς χρυσοὺς τῆς Ἑλλάδος καὶ Ρώμης χρόνους, διαπνεομένους ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς ἠθικότητος καὶ χαρακτηριζομένης ὑπὸ τῆς εὐγενείας τῆς ἐσωτερικῆς φύσεως. Δι' ὧν τούτων νομίζουσιν οἱ τοιοῦτοι ὅτι δικαιοῦνται νὰ ἀμφισβητήσωσιν ἂν ἡ ἀνθρωπότης ἐν γένει διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ κατέστη ἐναρετωτέρη, καίτοι τινὲς δικαιότερον πως καὶ εὐσυνειδητότερον ὁμολογοῦσιν ὅτι τὸ παρὰ τὴν σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ ἀναφυὲν ζιζάνιον δὲν προῆλθε κυρίως ἐκ τοῦ χριστιανικοῦ σπόρου, ἀλλ' ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης ἀμαρτίας, διὸ καὶ αὐτὸ τοῦτο ζητοῦσι νὰ ἐφαρμόσωσι καὶ ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας.

Βεβαίως μελετῶν τις ἀμερολήπτως τὴν χριστιανικὴν ἱστορίαν δὲν δύναται νὰ ἀρνηθῇ ὅτι ἐξωραίσθη τὰ διάφορα ἐγκλήματα, τὰ ὅποια διεπράχθησαν ἢ καὶ διαπράττονται ἐν τῇ χριστιανικῇ κοινωνίᾳ· οὐδὲ ἔχει τὸ Εὐαγγέλιον ἀναγκαστικὴν τινα καὶ μαγικὴν δύναμιν ἐπὶ τῶν καρδιῶν, ἀλλὰ διευθύνεται πρὸς τὴν ἐλευθέραν θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου· καὶ ὅπως ἕκαστον ὁῶρον τοῦ Θεοῦ οὕτω καὶ τοῦτο ὑπόκειται εἰς τὴν διὰ τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν κατάχρησιν, ἣτις μεταστρέφει καὶ αὐτὰς τὰς ἀγιωτάτας αὐτῆς ἐντολάς, μεταβάλλει τὰς σωτηριώδεις αὐτῆς παρηγορίας εἰς ἰδὸν θανατηφόρον, καθιστᾷ τὴν θρησκείαν τῆς ἀγάπης ὄργανον τῆς τυραννίας, ἐχθρὰν τῆς πολιτικῆς τάξεως, φονέα τῶν μαρτύρων τῆς ἀληθείας καὶ τὴν θυγατέρα τοῦ οὐρανοῦ μεταμορφώνει εἰς αἱμοδιψῆ Μέγαιραν. Ἀλλ' ὅμως εὐσυνειδήτως τις φερόμενος ὀφείλει νὰ διακρίνῃ τὴν ἀρχὴν καὶ τοὺς ἀναμίξεις τῆς ἀνθρωπίνης ἀμαρτίας, τὸ πνεῦμα καὶ τὰ γεγονότα, τὰς τυχαίας καὶ οὐσιώδεις πράγματός τινος ἐνεργείας· ὁ τοιοῦτος περαιτέρω δὲν πρέπει νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν μόνον τὰς μερικὰς πράξεις, ἀλλ' ἰδίως τὸ ἠθικὸν φρόνημα ὅπως τοῦτο ἐμορφώθη καὶ ἐξεφράσθη διὰ τινος θρησκείας. Καὶ ἐνταῦθα πραγματικῶς βλέπομεν ἐν πρώτοις μίαν μεγάλην καὶ ὑπερῆλικὴν διαφορὰν μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου.

¹) *L'Eglise et la Société Chretienne*, σελ. 13.

Θαυμάζομεν συνήθως τὰς μεγαλουργοὺς τῶν Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων πράξεις· τιμῶμεν τοὺς μεγάλους τῆς ἀρχαιότητος ἄνδρας διακρινομένους διὰ τὴν ἀρετὴν καὶ δικαιοσύνην αὐτῶν, τὴν πίστιν καὶ εὐσυνειδησίαν· εὐρίσκομεν μάλιστα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις μεγαλοπρεπῆ παραδείγματα τῶν οἰκογενιακῶν καὶ πολιτικῶν ἀρετῶν. Ἄλλ' ἦτο ἄρα γε τὸ ἀγαθὸν παρ' αὐτοῖς ἐνέργεια τῆς θρησκείας αὐτῶν; Οὐχί, ἡ λίαν περιορισμένως. Ἡ ἠθικὴ τῶν ἀρχαίων δὲν ἠδράζετο ὅπως ἡ χριστιανικὴ ἐπὶ θρησκείας· ἡ ἠθικὴ τῶν ἀρχαίων ἦν ἄθρησκος, ἡ μυθολογία καὶ ἡ θεία αὐτῶν λατρεία οὐδὲν εἶχε κοινὸν μετὰ τοῦ ἠθικοῦ φρονήματος. Τὸ ὠθοῦν τοὺς ἀρχαίους εἰς τὴν πρᾶξιν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἀποφυγὴν τοῦ κακοῦ δὲν ἦτον ἡ θρησκεία, ἀλλ' ἡ κρείσσων τοῦ ἀνθρώπου πλευρὰ, ἡ ἐμφυτος ἠθικὴ συνείδησις καὶ ἡ ἐν ἐκάστῳ ἀνθρωπίνῳ στήθει ἐμπεφυτευμένη φυσικὴ πίστις εἰς τὸ θεῖον, ἡ ἡ πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ φίλους, τὴν πατρίδα καὶ δόξαν ἀγάπη. Ἐν τοῖς θεοῖς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ῥωμαίων δὲν ἐπροσωποποιεῖτο ὁ ἠθικὸς νόμος, ἀλλ' ἡ νόησις, ἡ ἐκάνότης, ἡ φυσικὴ δύναμις καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἀληθῶς ἐπίστευον οἱ ἀρχαῖοι εἰς τὸ φθονερὸν θεῖον, τὸ ἀνταμεῖβον μὲν τὴν ἀρετὴν, τιμωροῦν δὲ τὴν κακίαν· οἱ θεοὶ αὐτῶν μάλιστα ἐμφανίζονται ὡς τιμωροὶ τῆς ἐπιτοκίας, ὡς αὐστηροὶ ἐπιτηρηταὶ τῆς ξενίας, ὡς ὑπερασπισταὶ τῆς δημοσίας τάξεως καὶ ἡσυχίας, ἰδίως δὲ ὁ Ζεὺς παρίσταται ὡς ἐκτελεστὴς τῆς δικαιοσύνης· ἀλλ' ἡ πρὸς τὴν θεότητα σχέσις τῶν ἀρχαίων ἦν μᾶλλον δικαιολογικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἢ ἠθικὴ· μόνον διὰ τὰς πολιτικὰς ἀρετὰς ὑπῆρχον εἰς θρησκευτικὰ ἐλατήρια, οὐχί ὅμως καὶ διὰ τὸν ἐσωτερικὸν ἀγιασμόν. Ἐπὶ τούτου οὐδαμῶς ἠδύνατο νὰ ἐπιδράσῃ ἡ μυθολογία. Ἐξαίρεσιν τινα ποιεῖται ἐνταῦθα ὁ δαίμωνιος Πλάτων, ὅστις μετεωρίσθη εἰς τὴν παράστασιν, ὅτι ἡ τῷ Θεῷ ὁμοίωσις εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέρμα τῆς ἠθικῆς τάξεως· ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνέφικτον τῆς ὁμοιώσεως ταύτης πρὸς θεὸν ἰδανικὸν καὶ ἀόριστον καθωράθη μετ' ὀλίγον ὑπὸ τοῦ μεγάλου Ἀριστοτέλους, τοῦ διαρρήξαντος πάντα σύνδεσμον ἠθικῆς καὶ θρησκείας.

Ἄλλ' ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἡ ἠθικὴ τῶν ἀρχαίων δὲν ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς θρησκείας, ἡ τελευταία ἀπεναντίας ἐξήσκει καὶ βλαβεράν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς ἠθικότητος. Δύσκολον εἶναι νὰ εὕρῃ τις κακίαν τινὰ μὴ δικαιολογουμένην ὑπὸ τοῦ παραδείγματος ἐνὸς θεοῦ· ἐντεῦθεν καὶ ὁ Πλάτων δικαίως ἤλεγχε τὴν μυθολογίαν ὡς περιπλανώσιν τὴν νεολαίαν εἰς παντεῖου εἶδους κακίας. Ἐντεῦθεν ὁ φίλος τοῦ Σωκράτους Ἀντισθένης πλήρης ὀργῆς ἀνεφώνει· τὴν Ἀφροδίτην καὶ τὸς ἑσέβουσι, εἰ λάθοιμι· ὅτι πολλὰς ἡμῶν καλὰς καὶ ἀγαθὰς γυναικὰς διέφθειρε

(πρὸς Κλήμ. Ἀλεξ. Στρωμ. II σελ. 406)· παρὰ δὲ τῷ Τερεντίῳ ἀναφέρεται πρότωπόν τι δικαιολογούμενον διὰ τὴν κακίαν αὐτοῦ ὡς ἐξῆς· εἰάν πράττῃ τοῦτο ὁ Ζεὺς, διὰ τί νὰ μὴ πράξῃ τὸ αὐτὸ καὶ ἐγὼ ὡς ἄνθρωπος; Ἐκ τοιούτων θεῶν ἐννοεῖται ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ προσέλθῃ ἠθικὴ τις δύναμις, οὐδὲν δὲ θαυμαστὸν εἰάν ἡ θρησκεία ἐκείνη δὲν ἐπενήργησεν ἐπιβλαβέστερον, διότι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἦν πολλάκις πολὺ ἰσχυρότερα τῶν θεῶν· ἐν τούτοις καὶ οἱ ἐθνικοὶ ἐμφανίζονται πολλάκις ἐναρετώτεροι ἢ τὸ ἀντικείμενον τῆς λατρείας αὐτῶν.

Ἀπέναντι τούτων ὁ χριστιανισμὸς παρουσιάζει τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ στηριζομένην ἐπὶ τῆς θρησκείας. Ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ δὲν εἶναι ἠθικὴ αὐτόνομος καὶ ἀνεξάρτητος, ἀλλὰ φέρει τὸν χαρακτῆρα τῆς θρησκευτικότητος. Πᾶς χωρισμὸς τῆς ἠθικῆς ἀπὸ τῆς θρησκείας εἶναι μὲν ἀντίφασις πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, μόνον δὲ ἐν τῇ ἐνότητι ἀμφοτέρων εὐρίσκει ἑκατέρω τὴν πλήρη αὐτῆς ἀλήθειαν. Διὰ τοῦτο ὀρθῶς τις τῶν νεωτέρων ἀπολογητῶν διεσχυρίζεται ὅτι ἐκείνη μόνη εἶναι ἡ ἀληθὴς θρησκεία, καὶ γεννᾷ ἐξ ἑαυτῆς ζωτικὴν ἠθικὴν καὶ ὅτι ἐκείνη ἡ ἠθικὴ εἶναι ἡ ζωτικὴ, καὶ πηγάζει ἐξ ἀληθοῦς θρησκείας. Τὸ φαινόμενον τοῦτο μάλιστ' ἐπέδρασεν ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ ἐν γένει φρονήματος. Καὶ εἰάν εἴτε παραδεχθῶμεν ὅτι τὸ ἠθικὸν πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν ἐξήσκησε πρᾶγματι τὴν μεγάλην αὐτοῦ ἐπιρροήν, ἣν ὤφειλε καὶ ἠδύνατο, ὅτι πολλῷ μᾶλλον ἡ δύναμις αὐτοῦ καὶ ἐν τῷ χριστιανικῷ κόσμῳ συνετρίβη ἢ καὶ συντρίβεται ὑπὸ τῆς καθολικῆς τῶν ἀνθρώπων ἀμαρτίας, τοῦτο τοῦλάχιστον εἶναι ἀναμφίλεκτον. ὅτι τὸ ἠθικὸν φρόνημα, ἡ ἠθικὴ κρίσις ἐν τῷ χριστιανικῷ κόσμῳ κατέστη πολλῷ κατωτέρα, ὁριτικώτερα καὶ αὐστηροτέρα, ὅτι τὸ κακὸν πολλῷ βαθύτερον καὶ ὀρθότερον κατενοήθη καὶ ὅτι ἡ ἀρετὴ ἔλαβε χαρακτῆρα καθαρώτερον καὶ ὑψηλότερον.

Καὶ αὐτοὶ οἱ οἰζύτατοι τῶν Ἑλλήνων νόες δὲν ἠδυνήθησαν νὰ διεισδύσωσι μέχρι τῆς τελευταίας αἰτίας τοῦ κακοῦ καὶ τῆς ἀμαρτίας, τῆς ἐλευθέρως ἀποτροφῆς τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως ἀπὸ τῆς θείας, τῆς ἐσωτερικῆς διαστάσεως τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως πρὸς τὴν θείαν. Τὸ κακὸν ἦν αὐτοῖς ὡς ἀτέλεια τις προσκεκολλημένη ἀναγκαίως εἰς τὴν πεπερασμένην φύσιν, συνίστατο δὲ κατ' αὐτοὺς ἀπλῶς εἰς τὴν διὰ τῆς αἰσθητικότητος ἐξαπάτην τοῦ πνεύματος· ἐντεῦθεν τὰ αἰώνια παράπονα κατὰ τῆς κυριαρχίας αὐτοῦ, ἐνῷ ὁ ἐσωτερικὸς ἐχθρὸς ἔμενε κεκρυμμένος εἰς τὴν συνειδήσιν αὐτῶν, ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὸ τέρμα τῶν ἐπιθυμιῶν αὐτῶν, ἡ ἀπὸ τῆς ὕλης ἀπαλλαγὴ.

Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἔλειπεν ἡ αὐστηρὰ ἐννοια τῆς ἀγιότητος, ἡ ἐννοια βίου βιουμένου ἐν Θεῷ, ἡ

έννοια τελείας ἠθικότητος. Ὡς ἀδύνατον εἰθεώρει βίον τελείως ἀναμάρτητον, καὶ τοῦτο οὕτως ἔπρεπε νὰ ἔχη τῇ ἀληθείᾳ πρὶν ἢ ὁ Χριστὸς πραγματοποιήσῃ τοῦτο ἐμπράκτως. Τὸ κυρίως ἐλαττήριον τῆς πράξεως ἢ τῆς ἀποφυγῆς τινος δὲν ἦτο ἡ ἀναφορὰ πρὸς τὸν νόμον τῆς ἠθικῆς τοῦ κόσμου διατάξεως καὶ ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη, ὅπως τοῦτο συμβαίνει παρὰ τοῖς χριστιανοῖς. Τὸ ἐλαττήριον καὶ ἡ κινουσα αἰτία πάσης σχεδὸν ἐνεργείας ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἦν ἡ ἐπίγειος πατρις καὶ ἡ πρὸς αὐτὴν ἀγάπη, ἐνῶ ἐν τῷ χριστιανικῷ κόσμῳ ὑπάρχει ἡ τάσις πρὸς τι ὑψηλότερον καὶ ὑπεράνθρωπον βωσίλειον. Ἐν τῷ ἐθνισμῷ κυρίως ἐκτιμᾶται ἡ ἐξωτερικὴ πρᾶξις, ἐνῶ ἐν τῷ χριστιανισμῷ τὸ φρόνημα.

Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν φιλοσόφων ἡ διανοητικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἀνάπτυξις ἵσταται πολλῶν ἀνωτέρω τῆς ἠθικῆς· κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου συμβαίνει τὸ ἐναντίον.

Ἐλλειψίν τινα περαιτέρω καὶ ἀμβλύτητα τῆς ἠθικῆς κρίσεως τῶν ἀρχαίων δεικνύουσι παραδείγματα τινὰ αὐτῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἠθικὴν αὐστηρότητα τοῦ χριστιανισμοῦ. Συνήθως οἱ ἀρχαῖοι εἰποῦν στατιστικὰς ἠθικῆς ἀδιαφόρων πράξεων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παλλάκις ἠριθμοῦντο τοιαῦται κακίαι καὶ παρεκτροπαί, τὰς ὁποίας οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ κατὰ συμβουλήν ἤδη τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἔπρεπε νὰ διακρίνωσι καὶ ὡς ἀμαρτωλοὺς νὰ καταδικάζωσιν. Οὕτω παραδείγματος χάριν οἱ μᾶλλον διακεκριμένοι ἄνδρες τῆς ἀρχαιότητος, ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Ἀριστείδης, ὁ Περικλῆς καὶ ἄλλοι ὡς οὐδὲν εἰθεώρουν τὴν ἀκολασίαν, καὶ αὐτὸς δὲ ὁ αὐστηρὸς Κάτων περιορᾷ αὐτήν. Ἡ αὐτοχειρία ἐναντίον τῆς ὁποίας τοιοῦτο ἐκπερασμένως ἐκφράζεται τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, οὐ μόνον ἐξηγεῖτο ὑπὸ τῶν μεγαλειτέρων ἀνδρῶν τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλ' ὑπὸ τῶν στωϊκῶν ἠθικολόγων συνιστᾶτο ὡς ἐνδοξός τις πρᾶξις καὶ ἐνεκωμιάζετο ὡς τοιαύτη, πρὸς διευκόλυνσιν τῆς ὁποίας ἔπρεπε τις νὰ εὐχαριστῇ τοὺς θεοὺς. Περαιτέρω οἱ νόμοι τῆς αὐστηρᾶς φιλαληθείας οὐδ' ὑπ' αὐτῶν τῶν ἠθικωτάτων νομοθετῶν ἀνεγνωρίζοντο ὁ Πλάτων ἐπιτρέπει, φέρειπεῖν, τὸ ψεῦδος ὡς φάρμακον ἐπιτηδεῖου τινὸς ἱατροῦ, τοῦ ὁποίου ὀφείλουσι νὰ ποιῶνται χρῆσιν αἱ κυβερνήται πρὸς παιδαγωγίαν τοῦ πλῆθους. Παρὰ τοῖς στωϊκοῖς ὑπῆρχεν ὡς ἀξίωμα διὰ τὸ σοφὸς πρέπει νὰ μεταχειρίζεται τὸ ψεῦδος ἐν σχέσει πρὸς τὸν πονηρόν. Ἐν τῷ χριστιανισμῷ τὸ πρᾶγμα ἔχει διαφόρως, καὶ μεθ' ὅλην δὲ τὴν διαφορὰν τὴν ὁποίαν ἡ σοφιστεία τῆς ῥωμαϊκῆς ἐδρας καὶ ἡ καζουϊστικὴ τῶν Ἰησουϊτῶν ἠδυνήθη νὰ ἐπελέγκῃ εἰς τὰς ἐννοίας τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, ἡ χριστιανικὴ συνείδησις κατέκρινε πάντοτε τὰς παραφροσύνας ταύτας

καὶ ἀποκατέστησεν αὐτὴς τὴν αὐστηρότητα τῆς ἠθικῆς κρίσεως.

Ὡσαύτως, ἐπειδὴ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὁ πολιτικὸς βίος εἰθεωρεῖτο ὡς ἡ ὑψίστη μορφή τῆς ἀνθρωπίνης ἀναπτύξεως, ἡ δικαιοσύνη περιελάμβανεν ἐν αὐτῇ πάσας τὰς λοιπὰς ἀρετάς. Κατὰ τὰ διάφορα ἠθικὰ συστήματα τῶν ἀρχαίων ἡ ἀρετὴ ἦν ἡ συνείδησις καὶ φρόνιμος ἐγωϊσμὸς ἀποβλέπων εἰς τὴν ἡδονὴν, ἢ ἀπλῶς μέσον τι μέτρον μεταξὺ τοῦ πολλοῦ καὶ τοῦ ὀλίγου, ἢ, ὅπως παρὰ τοῖς στωϊκοῖς, τόλμη τις ὑπεράνθρωπος καὶ αὐτὴν τὴν θεότητα ὑπερβάλλουσα. Τὸ εὐγενέστατον τῆς ἠθικῆς ἀναπτύξεως ἐμφανίζεται ἐν τῇ μετριότητι καὶ σωφροσύνῃ, τὴν ὁποίαν λίαν χαρακτηρίζει ἡ ἐπὶ τοῦ ἐν Δελφοῖς ναοῦ ἐπιγραφὴ Μηδὲν ἄγαν. Ἄλλ' ὁ χριστιανισμὸς οὐ μόνον τὴν δύναμιν ταύτην τῆς σωφροσύνης ἀνέπτυξεν, ἀλλὰ καὶ ὑψηλοτέραν τινὰ θεϊαν δύναμιν, ἐλευθεροῦσαν καὶ πνευματικῶς ἀνακαινίζουσαν ὑπέδειξεν. Ἡ ἠθικὴ τῶν ἀρχαίων συνίστατο μᾶλλον εἰς φυσικόν τι μέτρον, εἰς ἰσορροπίαν τινὰ τῶν δυνάμεων, καὶ διὰ τοῦτο οὐδεμίαν εἶχον ἰσχυρὰν βάσιν, ἅμα ὡς ἡ ἰσορροπία ἐκείνη κατεστρέφετο· ἡ χριστιανικὴ ὅμως ἐδράζεται ἐπὶ αἰωνίου τινὸς ἀρχῆς, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ὑπακοῆς. Εἰς τὸν ἐθνισμὸν ἔλειπεν ἡ χριστιανικὴ ταπεινοφροσύνη, ἡ ἐκ τοῦ αἰσθήματος τῆς ἠθικῆς ἀσθενείας τοῦ ἀνθρώπου ἀπορρέουσα. Δὲν ἀρνούμεθα ὅτι καὶ ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἀπαντῶσι παραδείγματα τοιαῦτα, ἀλλὰ ταῦτα στηρίζονται ἰδίως εἰς τὴν ὑποταγὴν τῆς εἰμαρμένης, τῆς ζητούσης τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἰσορροπίαν, οὐχὶ δὲ εἰς τὴν συνείδησιν τῆς ἠθικῆς ἀτελείας· ἀληθῶς καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, ἰδίως τοῖς Στωϊκοῖς, ἀπαντῶσι μεγαλοπρεπῆ ἠθικὰ ἀξιώματα, δυνάμενα νὰ παραβληθῶσι πρὸς τὰ χριστιανικά· καὶ ὅμως δὲν ἠδυνήθησαν νὰ μεταβάλλωσι τὸν κόσμον, διότι ἐστεροῦντο ἐσωτερικῆς ζωῆς καὶ ἠθικῆς δυνάμεως· αἱ μερικαὶ ἀκτῖνες τῆς ἀγιότητος, αἵτινες καὶ ἐν τῷ ἐθνισμῷ ἐμαρτύρουν περὶ τῆς τῷ Θεῷ συγγενοῦς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἠδύναντο νὰ ἐπιδράσωσιν ἐπὶ τοῦ δημοσίου βίου, διότι ἡμαυροῦντο ὑπὸ τῆς ἐπικρατούσης θεοποιήσεως τῆς φύσεως.

Διὰ τῶν μέχρι τοῦδε ἀρκούντως κατεδείχθη ὅτι διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπῆλθεν ἐξάγνις τις καὶ λέπτυνσις τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως καὶ κρίσεως δὲν πρέπει ὅμως νὰ μείνωμεν μέχρις ἐνταῦθα, διότι μία ἀμερόληπτος τῆς ἱστορίας παρατήρησις δεῖξει ἡμῖν περαιτέρω πῶς τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ τὴν ἀγιάζουσιν καὶ ἀνακαινίζουσιν αὐτοῦ δύναμιν ἀπεκάλυψεν εἰς ἀληθῆ γεγονότα καὶ πράγματα φαινόμενα, ἐνεχάραξε δὲ τὰ ἀνεξάλειπτα αὐτοῦ ἴχνη ἐν τῷ κόσμῳ παντί. (Ἐπεταὶ τὸ τέλος).